

איציק מאנגר, פויגלמן ושאלת האנטי-גיבור

שלמה נש

א. דימויי ציפורים בתור צופן

הרומן פויגלמן מאת אהרן מגד (הוצאת עם עובד, 1987) מתאר את הידידות הרופפת הנרקמת בין ההיסטוריון צבי ארכל, יליד הארץ וחוקר הפוגרומים באוקראינה, ומשורר יידיש בשם שמואל פויגלמן, המתגורר בפריס. ארכל נוטל על עצמו את המשימה לראווג לתרגום שירי פויגלמן לעברית. למבצע זה הוא נרתם מפאת תחושות האשמה והאחריות הכבדות, המקננות בו כלפי קורבנות השואה ושארית הפליטה בכלל, וכלפי סופרי יידיש כפרט, סופרים אומללים במיוחד כי איכרו את קהל הקוראים שלהם עם החורבן. ארכל מוטרד מרגשותיו האמביוולנטיים כלפי פויגלמן, וביתר שאת מרגשות האיבה והאנטיפטיה של אשתו, נורה, בנידון.

הבגידה היא מוטיב חוזר ברומן. ארכל ההיסטוריון חוקר את "הבגידה הגדולה" (שם מחקרו ההיסטורי) של האוקראינים ביהודים; ארכל בוגד באשתו כאשר הוא מסתבך עם המשורר היידי, הנמאס עליה; ולכאורה, כתוצאה מכך, בוגדת נורה בבעלה. התוצאות הטרגיות הן: התעלמות הקהל הישראלי מספר שיריו המתורגמים לעברית של פויגלמן; מעשה ההתאבדות של נורה; התרחקות ארכל מבנו, המאשים אותו בהתאבדות זו, ואי-הנחת המתמיד של ארכל, המתלונן על הרס חייו, הן בתחום האידיאולוגי והן בתחום הנפשי.

השערות מהשערות שונות הועלו בסוגיית הסמליות שב"איש הציפור" - הוא פויגלמן - והושמעה הסברה כי אחד ממקורות ההשראה לדמותו של פויגלמן היה המשורר איציק מאנגר, בעל המטפוריקה הציפורית העשירה השזורה ביצירתו. אלא שהמטפוריקה של ציפורים כפויגלמן הציטיירה והתפרשה כדרך כלל כגוונים שליליים, ועובדה זו אומרת דרשני. אפשר היה לצפות להיפוכו של דבר, לאור קבלת הפנים הנלהבת שהעניק מגד העיתונאי למאנגר עם ביקוריו של המשורר הנודע בארץ בשנות החמישים והשישים, וגם לרגל ההתקבלות הנלהבת של הצגת "שירי המגילה" מפרי עטו.¹ אפשר היה גם לצפות לייצוג יותר חיובי של ציפורים ברומן מפאת הכוח השופע

1. אהרן מגד, "קרוב עני" ועל איציק מאנגר, למרחב, 13.10.1961; הנ"ל, "ערב שירה", למרחב, 17.2.1967. בדיווחו על ההתקבלות הפנומנלית של הצגת "די מגילה לידער" מאת מאנגר, העיר מגד ברשימתו זו: "איציק מאנגר זכה למה שלא זכה שום משורר עברי בארץ בחייו: שאלפי אנשים יתכנסו בעצרת לשמוע את שיריו (לא לפים אחרים צר היה המקום); שעשרות אמנים יתנדבו בנפש

והרבגוני של המטפוריקה הציפורית ביצירותיו הענפות של מאנגר. נציין רק שתיים מתוך דוגמאות רבות. כשיר הירוע של מאנגר "אויפן וועג שטייט אַ בוים", מתואר ילד קטן, הנכסף להיהפך לציפור כדי שיוכל לנחם את העץ.² דוגמה ידועה פחות: בעת הקדשת עץ לכבודו ביער של המגבית אמר מאנגר: "חברים, אויב איר וועט זען אַ פריגל אויף מיין בוים, זייט וויסן אַז דאָס בין איך - ס'איז מיין גילגול" [חברים אם תראו ציפור על עצי, תדעו שזה אני - זה הגלגול שלי].³ ואמנם, אלה שלא קראו חלק הגון משירי מאנגר עלולים היו לטעות בפיענוח הדמות - ולו אף הדמות הקולקטיבית - אשר שימשה מקור השראה לפויגלמן.⁴

מאנגר לא שימש מודל לפויגלמן. קודם כול היה מאנגר גדול ומפורסם בשעת פטירתו - על אף ירידתו הטראגית מפסגת המוניטין שלו ערב מלחמת העולם השנייה - מלשמש דגם למשורר יידיש נשכח ואומלל. ושנית - ובוזה נתמקד להלן - הדימויים השאובים מתחום הציפורים או הציפוריות שונו בתכלית השוני לאחר שנתגלגלו מקרקעיתם הטבעית בשירת מאנגר (ואחרים) שהגיעה לשיא שגשוגה באירופה ערב המלחמה. המעבר אל מחוזות הסאטירה ורומן המפתח אצל מגר בישראל, במרחק של כחמישים שנה אחרי שיא זה, חולל עיוות והמעטת דמות בדימויים אלה. אצל מאנגר דימויי הציפור היוו צופן לעולם חיוני, מלא רגש, הרה סמלים ומשמעויות, מרתק ומרומם נפש. ברומן של מגר, לעומת זאת, מוסכים האיזכורים הציפוריים על הווי של סופרי יידיש זקנים בארץ, הווי אשר נס ליחו, גובל בגרוטסקה ובכיינות, ושמניה וביה - על אף כוונותיו הטובות של מגר - הפך לקריקטורה.

המבקרת זיוה שמיר רואה בציפורים לייטמוטיב של הרומן פויגלמן, "למן הטווס הגא וההדור עד לעורב מבשר-הרעות, העט על הפגרים",⁵ עד לקבלה ולגלגול הנשמות. לנו נראה, שאין שמיר קולעת למטרה במקרה זה לא לגבי מגר ואף לא לגבי מאנגר. במידה שנתר בסמלים הציפוריים בפויגלמן כוח סמלי כלשהו, מקורו

חפצה ובאהבה רכה לקרוא אותם, לשיר, לשחק, לביים ולצייר: ומה שלמעלה מזה - שכל אלה כאחד ייצאו מהתייחסות זו בהרגשה של 'חוויה כבירה נדירה'. משהו אירוני יש בזה, שדווקא ארץ זו, ששנים רבות לחמה לגרש את האידיש מנחלתה, ושסופרי לשון זו ראו בה אם חודגת, ורובם התנכרו לה, או זעמו עליה, או חשדו בה - דווקא היא מקבלת בחמימות כזאת, בהתרגשות כזאת, בן 'איבד' לה, שגם הוא עצמו שנים רבות לא רחש לה אמון. אין זו עצרת של 'נוסטלגיה', כמו אלו שבאים אליהן להתרפק בהמון על שירי העליות הראשונות. או הפלמ"ח, או המלחמה גם לא קונסטלציה ללשון 'הבית הישן' (סוף-סוף שום משורר או סופר יידי אחר לא זכה לכך). מאנגר הוא משורר אהוב, בעצבותו, בהומור שלו, בעממיות החכמנית שלו, בדמינו האגרי, בתמונתיו הצבעוניות, באישיותו השופעת חום, שמושך אליו חום".

2. איציק מאנגער, ליד און באלאדע, ניו-יורק 1952, עמ' 369-370. (להלן: מאנגער, ליד און באלאדע).

3. חיים קאזדאן, די לעצטע תקופה אין איציק מאנגערס לעבען, מעקסיקא סטי 1973, עמ' 151.

4. על שאלת האנטי-גיבור בכתבי מגר, ראו מאמרי: "Authors and Women as Antiheroes in 'Fateful Rhyming: On the 100th Anniversary of Itzik Manger Birth'", forthcoming in the CCAR Journal.

5. זיוה שמיר, "ציפורי שיר יידישאיית", הארץ, 23.10.1987.

בהקשרם הראשוני הרחוק בשירת איציק מאנגר. על אף שאין מגד נוהג לגלות ממצפוני אמנותו כסופר, הואיל בטובו למנוע ממני טעות, פן אחשוב שמאנגר הוא ששימש השראה ישירה לדמותו של פויגלמן. במכתבו מ-6 ביוני 2001 כתב לי, ש"על-פי 'השמועה' המודל לפויגלמן הוא משה ולדמן" [משורר יידיש אשר התגורר בפריס לפני בואו ארצה].⁶

העיונות בין המטפוריקה של הציפור ביצירת מאנגר לבין דמותו של איש-הציפור ברומן פויגלמן ישמש לנו אינדיקטור אחד לקושי שבהשתלת סמלים ממסגרת תרבותית אחת לשנייה. כמו כן נבחן בהמשך את הרומן פויגלמן בהקשר הכפול של חיבת המחבר מגד לשפת יידיש ותרבותה מחד-גיסא, ונטיותיו החזקות לתיאור האנטי-גיבור מאידך גיסא.

דימויי הציפור אצל מאנגר עשירים ועמוסי משמעויות. יש בהם מימד מרהיב, מטווס הזהב המפורסם מערש ילדותו עד התמונה המלככת של שנות הנעורים (בשיר "קינדער יארן") עם חבריו הקטנים, אשר בניסוח המקורי הבלתי נשכח "קליינע יידישע יינגלאך, / בארויס און אפגעריסן, / זיי פייפן ווי די פייגל, / און ווילן פון גארניט וויסן" ובתרגום: "ילדים יהודים קטנים, / יחפים ובכבד בלוי, / מצייצים כמו עפרונים, / לא רוצים לרעת מכלום".⁷ כמו כן, מופיעים למכביר דימויי ציפורים חורשי רע או מבשרי רעות, ביניהם בשיר "די באלאדע פון פעטליורא", בו שואל המשורר: "... שווארצע פייגל פון דער נאכט, צו וואס האָט איר פעטליוראן אהער געבראכט. מיט די בלוטיקע הענט, מיט די פינצטערע אויגן?" ובתרגום: "צפירים שחורות של לילה, למה הבאתם הנה את פטלורה, עם הידים המלאות דם, עם העינים של חשך?", ומסיים בתיאור נוקמני של פטלורה, אדריכל הפרעות נגד היהודים באוקראינה, כשהוא נמק ברגשי אשמתו וחרטתו.⁸ בשיר יותר כלל-אנושי, "די קראָען" ["העורבים"], מביא מאנגר עיבוד אישי ביותר של מוטיב העורב כמנבא אסונות, על פי דגם השיר המפורסם "העורב", מאת אדגר אלן פו: "אוקטובר. אַ דולער פויגל שרייט / דורך דיינע קילע, רענגדיקע נעכט, / אוין שאנד-סלופ הענגט דער גלויבער אין די שטערן... / די קראָען פלאטערן - זאלן זיי פלאטערן / איבער מיין לעבען און מיין געמיט, / זיי קענען נאָר א שיינעם חלום פטרין...". ובתרגום מילולי: "אוקטובר. צפור מטפפת צורחת / דרך ליליך הקרים, הסגירים / על עמוד הקלון תלוי המאמין בפוככים... / העורבים מנפנפים - שייננפו / מעל לחיי ולמצב רוחי, / הם אינם יודעים אלא לקלקל חלום יפה...".⁹ ובהקשר של חורבן יהדות אירופה, העניק לנו מאנגר דמות ציפור הנשגבה בסמליות האבל שבה. זהו "דער גרויסער שבעה-פויגל" ["עוף השבעה הגדול"] מתוך

6. על ולדמן ראה "וועגען יידיש ליטעארישען צענטער אין פאריז", סינקס, ניו-יורק 1965, עמ' 253-264, ומדברי רב סרן, "על משה ולדמן המשורר", חוליות, כרך 4, קיץ 1997, עמ' 197-200.

7. מאנגער, ליד און באלאדע, עמ' 437-438; ובתרגום עברי של נתן יונתן, איציק מאנגר: מבחר שירים, ירושלים 1986, עמ' 54-55.

8. מאנגער, ליד און באלאדע, עמ' 101-102. התרגום העברי הוא מתוך פויגלמן, עמ' 44.

9. איציק מאנגער, שטערן אין שטוב, ניו-יורק 1967, עמ' 74-75; התרגום העברי המילולי הוא שלי (ש.נ.).

שיר קינתו על השואה, "אונטער די חורבות":

איבער די חורבות פון פוילן / פלאַטערט אַ פּוּיגל אום / אַ גרויסער
שבעה-פּוּיגל, / ער ציטערט מיט די פּליגל פּרום, / דאָליע, מיינע
דאָליע / דער גרויסער שבעה-פּוּיגל / (מיין דערשלאגען געמיט), /
ער טראַגט אויף זיינע פּליגל / דאָס דאָזיקע טרויער-ליד.

ובתרגום מילולי:

מַעַל לְחָרְבוֹת פּוֹלֵין / מְנַפְּנֵי עוֹף מְסָבִיב / עוֹף שְׂבָעָה גְדוֹל / הוּא
רוֹעֵד בְּאֲדִיקוֹת בְּכַנְפָיו / הַגּוֹרֵל, גּוֹרְלֵי / עוֹף הַשְּׂבָעָה הַגְּדוֹל
(רוחי המדכאת) הוא נושא על כנפיו שיר זה של עֶצֶב.¹⁰

אצל מאנגר מהוות הציפורים מעין נציגות של התחום האלהי או של עולם הפרעם במסתרים. בשיר הנודע "אויפן וועג שטייט אַ בוים"¹¹ מסמלת הציפור את כיסופיו של ילד, המבקש להעניק ניחומים לעולם השרוי בעצבות. ציפורו המפורסמת ביותר של מאנגר, טווס הזהב (די גאַלדענע פּאַווע) אוצרת בתוכה את רוח הנוסטלגיה של "ימי האתמול" ("די נעכטיקע טעג"),¹² אולם אין זו נוסטלגיה עקרה גרידא. טווס הזהב מגלם בתוכו את כוח האלמוות שביהרות, את סוד הקיום ואת הוד האנושיות הנשגבה באופטימיותה גם על סף הכיליון. כוח זה והוד זה מתבטאים בגיבורו הנעלה ביותר של מאנגר, אחיו נאָטע.¹³

ברומן פּוּיגלמן אבדו מדימויי הציפור הדינמיות האישית וההיקף התמטי; במקומם הכניס מגר אליגוריה של הגורל היהודי בכלל, ושל לשון יידיש וספרות יידיש בפרט. מגר אפיין הן את האישי והן את המופשט כ"ציפורים נודדות".¹⁴ כמו כן, ניתן להדגיש בפרוטרוט כיצד נטל סופרנו צירוף לשוני מאנגרי טיפוס, "יינגל-זקן" משיר אישי מובהק, "אַ טונקעלע האַנט" ("יד אפלולית"), והעתיק אותו להקשר אליגורי ו/או פארודי. שירו של מאנגר מרחיב כתיאור לכטיו של גבר, החדור רגשי תוקפנות על אף היותו אדם רגיש:

גאַט, מיין גאַט! מיינע בלייכע הענט / פיבערן נערוועז אויף מאָרד און רויב,
/ כאַטש מיין נשמה איז בלוי ווי דער אַפּריל / און וואָרקעט אין די נעסטן
ווי אַ טויב. /

מיינע אויגן זענען בלינד פון צופיל זען, / כליפען זיי: "יינגל-זקן, גלויב". /
נאר מיינע פינגער ציטערן נערוועז, / גרייטע אויף בלוט און מאָרד און
רויב.

10. שם, עמ' 105-106; התרגום העברי המילולי הוא שלי (ש.נ.).

11. מאנגער, ליד און באלאדע, עמ' 369-370.

12. שם, עמ' 433-434. וראו התרגום של בנימין טנא, איציק מאנגר: שירים ובלדות, תל-אביב 1969, עמ' 243-244.

13. איציק מאנגער, "דער שניידער-געזעלן נאָטע נאָנגער זינגט פון דער גאַלדענער פּאַווע", ליד און באלאדע, עמ' 375-378. וראו בתרגום טנא, שם, עמ' 227-230.

14. ראו להלן, הערות 24-26.

ובתרגום מילולי:

אֵלֵי שְׁתֵּי יְדֵי הַחֹרוֹת / רוֹעֵדוֹת לִי מֵרֵצַח וְשֵׁד, / וְאֵף שֶׁנִּפְשִׁי הִיא כְּחֶלֶה כְּמוֹ
 אֶפְרַיִל /
 וּבְקִנְיָה שֶׁלָּהּ הוֹמִיָּה כִּיּוֹנָה. / וּמֵרֵב הַסְּתַכְּלוֹת הַתְּעוּרוֹ שְׁתֵּי עֵינָי /
 מִתִּפְּחוֹת הֵן: "הוּ יֵלֵד זָקֵן, הָאֵמֶן!" / אֵךְ אֶצְלִי עֲצָבָנוֹת מֵרַעֲדָה אֲצַבְעוֹת, /
 נְכוֹנוֹת הֵן לְרֵצַח לְדָם וּלְשֵׁד.¹⁵

לעומת נושא אישי ומרגש זה, גיבורו הבדיוני של מגד בפויגלמן הוא אליגורי, וכמובן גם אפיגוני לחלוטין. השיר של פויגלמן נקרא "בלדה על הילד הזקן שלא נולד"; הוא יצור תערובת, השואב השראה מיצירת מאנגר בכללותה ומסיפורו של פרץ "שלוש מתנות", כדי ליצור משל מלודרמטי על שורד השואה. בלדה זו של מגד היא מעשה שעטנז מחוכם אך מלאכותי. עלילת הבלדה היא כדלהלן: ה"ילד-זקן" דופק בשער הנעול של גן-ערן, כשהוא מדבר מבעד לשער אל "שלושת צדיקי-עולם: נוח, דניאל ואיוב". ה"ילד-זקן" שרוי במצב מביך. נפשית, בן אלף שנה הוא; סבל הוא יותר מכל אחד משלושת הצדיקים המוזכרים, ולמרות זאת, אין הוא יותר מילד, ובתור שכזה לא הספיק לצבור לעצמו את הזכויות הנחוצות כדי לאפשר לו כניסה לגן העדן. הצדיקים החכמים מיעצים לו לחזור אל רחם אמו, שם יורו לו איך להכשיר את עצמו לחיי עולם בגן-ערן. ואם לא די בכך מבחינת המלודרמה, הוסיף ה"ילד-זקן": "איך אשוב לבטן אמי והיא רוטשה לעיניי".¹⁶

מגד עצמו יצר מצע ספרותי יותר פורה ועשיר באלוזיות הנזקקות לתחום הציפורים במחזהו אל הציפור (1974), שהומחו בעקבות מלחמת יום הכיפורים. השם "אל הציפור" הוא, כמובן, משחק מילים קינתי, המוסב על שם השיר הביאליקאי המפורסם. בו בזמן רומז שם המחזה ל"ציפור הנפש" של האומה, שנפגעה עמוקות בעטייה של המלחמה. עצם שמו של המחזה משמש מטונימיה לערעור הביטחון בייעוד ובגורל הציוני. הענקת השם של אחד השירים האופטימיים ביותר בספרות הציונית לאחד המחזות העגומים ביותר בספרותנו, גרמת מלכתחילה זעזוע מסוים למודעותו הרוחנית של הקורא. פחות מוצלחת אולי היא המוטיביקה הציפורית במחזה גופו, אך אין הדבר ממעיט מן החריפות, מעומק הרגש ומכנות האבל של הסופר. בשיחת ראיון

15. איציק מאנגער, "א טונקעלע האנט", ליד און באלארע, עמ' 107-108. השיר תורגם לאנגלית היטב בידי דוד רוסקיס והלל שוורץ בספר: Howard Schwartz & Anthony Rudolf. *Voices Within the Ark*. Avon Books, New York 1980. pp. 311-312. את העובדה שהגיבור המספר הוא, בו-זמנית, ילד ואיש זקן. לעומת זאת התרגום לעברית (נתן יונתן, איציק מאנגר: מבחר שירים, ירושלים 1986, עמ' 27), וכן מגד בעקבותיו, מתרגמים "ינגל-זקן" כ"ילד זקן", כלומר, המילה זקן משמשת כשם תואר ולא כשם עצם. אי לכך החסיר יונתן גם את המקף בין המילים "ילד" ו"זקן" ("הו ילד זקן, האמן!"). בשני המובנים מתאר הביטוי את מצבו הנפשי של אדם החש את עצמו כצעיר הזקן ברוחו. אולם, מגד נטל את התרגום הלא מדויק "ילד זקן" והרכיבו אל תוך מסגרת אלגורית-פרודית, הזרה לרוח המקור.

16. הגיבור פויגלמן הוא מחברו של שיר בשם "בלדה על הילד הזקן שלא נולד" (פויגלמן, עמ' 33-34). היצירה שואבת הן מדאס בוך פון גן עדן של מאנגר והן מהסיפור "שלוש מתנות" של י"ל פרץ (מפי העם, תל-אביב תשכ"ב, עמ' כו-לו).

על המחזה הזכיר מגד עוד סיבה לבחירת נושא הציפורים כאחד ממוקדי המחזה. הוא ציטט משיר רוסי,¹⁷ הדן בהשפעה המיסטית של הציפור על האדם, באמצעות הדחף שהיא מעוררת בו להיות "ציפור דרור" - כלומר, להיות בעל חופש כציפור - לחתור, לעלות בלי מצרים ולהגשים את ערגת לבו.¹⁸

עד שתצוף ותעלה המטפוריקה הציפורית בפויגלמן של מגד, תיגרע ממטפוריקה זו אותה עוצמה ואותו היקף שהיו לה בשירת מאנגר - ואף אותו כוח אידיאולוגי, אשר קינן ברמזים לציפור במחזה אל הציפור. הדימויים מעולם הציפורים בפויגלמן מצטמצמים לכדי אלוזיות שליליות בלבד. זיוה שמיר גרסה שהשם "פויגלמן" יכול להצביע על הרעיון של "משוגע איש הרוח" - כלומר, אשלייתו האופטימית של סופר יידיש בישראל של שנות השמונים, "הכותב למען קהל-רפאים שאיננו".¹⁹ א"ב יפה העיר שכוכבים וציפורים הם הסמלים הנפוצים ביותר בשירת יידיש, והביא את שירת מאנגר כדוגמה מובהקת למטפוריקה זו, אך לא שם לב לכך שמגד עשה בסמלי מאנגר כבתוך שלו. יפה העיר, למשל, כי פויגלמן נהג לצייר ציפור קטנה מעל לאות גימ"ל של שמו,²⁰ כמין "סמל האצולה" למשפחה מיוחסת, אבל למה? - לא בגלל היכולת של הגיבור להמריא כציפור. ההפך הוא הנכון. רב משמעותית היא העובדה שאחד משיריו של שמואל פויגלמן נקרא "לא כאיקרוס".²¹ פויגלמן, למעשה, מרותק לארמה, והאש המאיימת לשרוף אותו כליל אינה נובעת מהרפתקנות האיש הצעיר, המגביה עוף יתר על המידה, כי אם מאש האנטישמיות, פשוטה כמשמעה, בארמה מתחת. הלל וייס ראה את השם "פויגלמן" בתור סמל ל"פאלק אין הימעל", כלומר, לעם ישראל כלאום שממי, ואולי גם בתור סמל של עוף-החול, הקם לתחייה מתוך האפר של השואה.²² השיר "לא כאיקרוס" לפי פירושו של וייס, מכחיש אפשרות אחרונה זו. פויגלמן עצמו ציין את אכזבתו מהתקווה שעוף-החול - דהיינו, תרבות יידיש, במסגרת זו - תקום לתחייה בארץ ישראל (עמ' 35).

מגד גרס את מסכנותו של פויגלמן כייצוגית לקבוצה שלמה של אמנים ואנשי-רוח כושלים, התלושים מקרקע גידולם והשכולים מקהל מעריציהם. כל זה נבע כתוצאה ישירה מהאנטישמיות, אשר הרסה מיליונים מדוברי היידיש ואוהדיה הנלהבים. בה בעת חדרה האנטישמיות לעצם ישותו של פויגלמן, והיא רודפת אותו בכל רגע מחייו.²³

17. השיר הוא מאת ק. רידוב בתרגומו של אברהם שלונסקי. ראו בהערה הבאה.
18. הטקסט של אל הציפור מצוי רק במהדורת שכול. ראו את הראיון של מגד עם משה דוד, מעריב, 22.11.1974. וראה דב בר-ניר, "שבוע של מחזות ישראליים", על המשמר, 9.12.1974. וראו מאמרי: "Aharon Megged's 'Burden' in his Portrayals of the Effects of Israel's Wars", eds. *History and Literature: New Readings of Jewish Texts in Honor of Arnold J. Band*, William Cutter and David C. Jacobson, Brown Judaic Studies, Providence 2002, pp 389-407.
19. זיוה שמיר (לעיל, הערה 5).
20. ראו א"ב יפה, "איש הציפור", על המשמר (דפים לספרות), 29.4.1988. וראו פויגלמן, עמ' 26, 29, 90.
21. פויגלמן, עמ' 255.
22. וראו הלל וייס, "שואה הולכת ונמשכת", נקודה, גיליון 117, 15.1.1988; וכן בספרו: עלילה, בית-אל 1992, עמ' 114-118. ראו במיוחד שם, עמ' 116.
23. פויגלמן, עמ' 180 (דוגמה אחת מרבות).

על הציור מעל לחתימת שמו של פויגלמן כ"סמל אצולה", כביכול, אמר בנו המתבולל, חניך אוקספורד, אירווינג פוגל שאביו, פויגלמן, "רואה את עצמו כציפור-נוד".²⁴ כאשר התראיין מגר לאחר פרסום הרומן, הגדיר אף הוא את כל הקבוצה הפאתטית של סופרי יידיש בישראל כציפורים נודדות.²⁵ הוסיף עליו, כמובן, גיבורו פויגלמן בבוטות לשונו השגורה בפיו, שרוב הסופרים היידישאים הם "משוגענע פייגעלעך" ["ציפורים משוגעות"].²⁶ קבוצה זו, ופויגלמן בכללם, מהווים מעין פסולת אנושית ויצירתית אומללה של "הטרגדיה הגדולה של היידיש, הלשון [...] שאיבדה את עמה, 'המהלכת כרוח-רפאים בעולם', 'כצלו של פטר שלומיאל שניתק מבעליו' (עמ' 35).²⁷ ידידיו של פויגלמן - אולי מתוך רצון להמעיט את הקונוטציה של "ציפור משוגעת" בשמו, יעצו לו שישמיט, לכל הפחות, את היו"ד משמו, כדי "שיישמע מכובד יותר, לא כל-כך אוסטיוודה". אך פויגלמן עמד איתן על כך שלא יוותר "על הפינטעלע ייד" שלו. זהו משחק מלים מחוכם על "קוצו של היו"ד" הקטנה בתוך השם "פויגלמן", אשר היווה בשביל הגיבור עיקרו של ייהרג ואל יעבור. ההד לביטוי "קוצו של יו"ד", שיסודו ביצירתו המפורסמת של י"ל גורדון, גם כן ברור למדי, והכוונה, כידוע, היא העמדת פרט קטנוני ביותר כדבר העומד ברומו של עולם. בהברקה לשונית זו מהדהדת, בה בעת, האמונה העממית, לפיה קיימת נקודה פנימית של יהודיות, המקננת בעומק ישותו של כל יהודי, ולו אף ביהודי המתבולל ביותר.²⁸

ב. הניכור של פויגלמן כמטפורה לניכורה של היידיש

בתור נודד תלוש חווה פויגלמן אכזבה ותסכול בשאיפתו למצוא "קן" לעצמו בעולם, להשיג את המעט מזעיר, כפי שהוא מצטט מספר תהלים: "גם צפור מצאה בית" - קודם ביחד עם אשתו, הנרייטה, בפריז, ואחר-כך בישראל. הנרייטה, שחקנית כושלת, שמה את פעמיה אל בירות העולם היידישאי שנשאר לפליטה במרחבי תבל, בארצות הברית, בדרום אמריקה ובאוסטרליה. מנקודת מבטו של פויגלמן, הבעל הנעזב לנפשו, התחילה הנרייטה אף היא, "להתעופף בעולם כמו השפה שלנו", כמו השפה הנודדת לנצח, שפת היידיש. בסופו של דבר, לא התפנתה הנרייטה לבוא אפילו להלווייתו של בעלה, כי הייתה לה באותה עת סדרת הופעות באוסטרליה. בתו של פויגלמן, ראשל, אמרה בשם אימה: "ההצגה חייבת להימשך". ראשל הסבירה ברצינות מפתיעה, ששני הוריה גם יחד ציטטו סיסמה זו כדי להתמיד באימוץ ארשתם האופטימית להפליא.

24. שם, עמ' 90.

25. דניאל בן-סימון, "כאש הברועת בעצמותיו", דבר השבוע, 16.10.1987, עמ' 13-14.

26. פויגלמן, עמ' 112.

27. שם, עמ' 35. הסיפור על פטר שלומיאל, האיש שאיבד את צלו, הוא מוטיב החביב על מגר. את האזכור הראשון מצאתי במסתו "תרבותנו הישנה והחדשה", למרחב, 16.9.1955. וראו: Adelbert Von Chamisso, "The Strange Story of Peter Schlemihl", translated by Harry Steinhauser. in Frank G. Ryder, ed., *German Romantic Stories*, Continuum, New York 1988, pp. 91-137.

28. פויגלמן, עמ' 45.

מאידך גיטא ציין הבן, אירווינג, לגנאי את העדרה של האם מהלוויית בעלה. בעיבוד הדרמטי של הסיפור, כפי שנראה בהמשך, תיהפך סיסמה זו, "ההצגה חייבת להימשך", לפזמון גרוטסקי ומחריד.²⁹

לאחר הגירתו לישראל, המשיך פויגלמן לחוש כנודד, ומה גם כנודד כלתי רצוי. סוף סוף כמו ילד שאמו יצאה מן הבית והשאירה אותו לבדו, והוא עבר לגור עם רודתו (במקרה שלנו, בארץ ישראל), נאלץ פויגלמן להודות בצדקת אזהרתה של אשתו: "הינדלה: הודדה לא רוצה אותי. ההרגלים שלי, המנהגים שלי, הפנים שלי - לא מוצאים חן בעיניה, והעיניים הקרות שלה שואלות אותי כל הזמן מתי כבר אסתלק מביתה".³⁰

תחושת הניכור והרחייה של פויגלמן בארץ מעלה את זכר השיר הנודע של איציק מאנגר: "כ'האב זיך יאָרן געוואַלגערט אין דער פרעמד, / איצט פאַר איך זיך וואַלגערן אין דער היים". ובתרגום מילולי: "הייתי שנים נע-ונד בנכר, / לנוד בכיתי צאתי עקשיו".³¹ הן השיר הזה והן התקבלותו הראשונה והקריירה של מאנגר בארץ השפיעו, אולי לא במודע, על תיאור זה.³² כרימוי חריף נוסף, הביע פויגלמן את הרעיון, השגור כבר למדי, שידיש היא ה"אם", ה"מאמע לשון", ועברית היא ה"אב", ה"טאטע לשון" - והסיק הוא, שבארץ גירשו את האם.³³

גרשון שקד הגדיר את פויגלמן של מגד "כירשו של 'פליגלמן' של ה.ד. נומברג".³⁴ כותרת סיפורו הנודע של נומברג, "פליגלמן" התגלגלה למעין אב-טיפוס בספרות העברית כבספרות יידיש של איש-הרוח (תרחי-משמע) היהודי, הבודד והעירי, המתוסכל, מקצועית וארוטית וה"תלוש" מקרקע גידולו התורני והציבורי בראשית המאה העשרים. ההשוואה של שקד, על אף היותה כלתי מדויקת, מצביעה שוב על הבחנתנו שברומן של מגד האלחיות לציפורים הן שליליות לחלוטין.

ג. שאלת האמביוולנטיות של מגד

אף גיבורו, צבי ארבל, ההיסטוריון יליד הארץ, אשר כרת ברית ידידות רופפת עם פויגלמן, ואשר טרח להשיג מתרגם ומו"ל לספר שיריו, ראה בחלום לילה את פויגלמן חבוש "כובע ליצנים לראשו ופניו פני ציפור", כמו בהגדות פסח מסוימות.³⁵ מגד תיאר את פויגלמן כטרדן חסר חינוניות ולעתיים אף כמגוחך.

29. שם, עמ' 251; שם, עמ' 11, 18-19. וראו להלן.

30. שם, עמ' 251-252.

31. מאנגער, ליד און באלאדע, עמ' 486. ובתרגומו של בנימין טנא, איציק מאנגר: שירים ובלדות, תל-אביב 1969, עמ' 252.

32. אהרן מגד, "קרוב עני" (לעיל, הערה 1).

33. פויגלמן, עמ' 36.

34. גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ד, ירושלים ותל-אביב 1993, עמ' 303.

35. פויגלמן, עמ' 188.

אמנם, לפרקים מתגלגל פויגלמן בעיני רוחו של ארכל מהיותו מעין "יהודי קטן" גלותי לפרסונה יהודית היסטורית, החדורה חן ושגב.³⁶ כמו כן, יש מן ההשראה - ולו גם במעטה דק של אירוניה - בהפלגתו התיאורית של פויגלמן בשבח דון קישוט. במיוחד שיבח פויגלמן את הסוס של דון קישוט, רוזינטה, כפי שעוצב בוכה בציוור הנודע של דומייה. תמונה זו כבשה את דמיונו של פויגלמן, כי היא אפיינה בשבילו את תמצית המהות של העם היהודי בכלל, ותמצית מהותו הוא, בפרט.³⁷ פויגלמן ראה את עצמו כמסומל על ידי "הסוס האומלל הזה הנושא על גבו את רוכבו המטורף מעיר לעיר מכפר לכפר, סופג מכות וקללות, נפצע במלחמות עם טחנות-רוח ועם כל מיני עוברי דרך, תמימים ומנוולים, ולא יודע על מה ולמה בא לו זה".³⁸ פויגלמן דמיין את הסוס מצמיח כנפיים, אך "לא כפגסוס", פרי הרמיון היווני, כי אם כ"מין 'סוסתי' של מנדליי" מעופף.³⁹ יצור כלאיים פנטסטי זה הולם בוודאי את התרמית העצמית של פויגלמן, "איש הציפור", המתעלה ומנצח את מר גורלו באמצעות גבורתו ורגישותו ה"ציפוריות". אולם יש בדימוי זה מידה לא מבוטלת, אם לא דומיננטית, של אמביוולנטיות וסוג של רחמים אשר אינם לגמרי חיוביים אצל מגד - "ראחמאָנעס", כפי שציין בביקורתו שלום רזנפלד, רחמים סלחניים ובמבט מלמעלה למטה, "ולא רחמנות", רחמים אמתיים ואמפטיה אמתית.⁴⁰

הרומן חדר סימנים לאמביוולנטיות זו של מגד, במיוחד בכל הכרוך בתחושת אשמתו או מעורבותו ביחס לסבל היהודי לדורותיו, ובמיוחד ביחס לסבל העם בשואה. בנו של ארכל אמר לו: "תלך פעם לפסיכולוג ויגיד לך אותו דבר [...] נדמה לך שאתה חייב לכפר על משהו. על מה אתה חייב לכפר? שלא היית שם?"⁴¹ ואמנם, מגד המסאי חיבר מאמר ידוע, הנקרא "לא הייתי שם", ובו תיאר את האובססיה שלו - או, לדברי בנו, איל מגד - את "דיבוק" השואה שלו.⁴² בנו של פויגלמן, ארווינג, הגדיר את עיסוקו הכפייתי של אביו בשואה כמעין "נוסטלגיה" לייחוד שבסבל. "אחרת", אמר ארווינג, אין הוא יכול להבין את "החיטוט הזה [...] הנאה של חיטוט בתוך גל של אפר [...] לשם מה?" (פויגלמן, עמ' 17).

תחושות אשמה אלה של מגד מול השואה שהן, כנראה, בלתי מרפות, נחשפות שוב ביצירתו האחרונה עד כה, עד הערב,⁴³ נובלה המטילה אור על פויגלמן. גיבור הנובלה הוא צבר, הנשוי לפליטת השואה, רוניה. כאשר נשא לראשונה את רוניה, היה לגיבורו האלמוני, הקפקאי,⁴⁴ יחס האופייני לישראלי ילידי - כך מסתבר, לפחות

36. שם, עמ' 71-72.

37. שם, עמ' 48.

38. שם.

39. שם.

40. ראו שלום רזנפלד, "הסופר ביקש מחילה מגיבור סיפורו", מעריב, 23.9.1988.

41. פויגלמן, עמ' 164.

42. אהרן מגד, "לא הייתי שם", שולחן הכתיבה, עמ' 158-166. וראו אייל מגד, המראיין את אביו, "הוציאו על כולנו חזה", מעריב, 25.8.1991.

43. אהרן מגד, עד הערב, תל-אביב 2001. וראו מאמרי: "הגיגים קיומיים: רומנו האחרון של אהרן מגד", הרואר, כרך 81, גיליון 4, 21.12.2001, עמ' 14-16.

44. מגד רמז לקורא בדבר הסטטוס המפוקפק של דמות זאת כבר בעמוד השמיני של הנובלה, כשהגיבור מהרהר על הכותרת המיועדת ליומנים אלה, "זיכרונות של אלמוני" או סתם "האלמוני".

מדברי הגיבור כאן - של התנשאות ועליונות כלפי מהגרים מן הגולה. אולם לימים החל הגיבור מרגיש שדווקא אשתו היא בעלת הפרופיל הביוגרפי החזק יותר, כביכול, העולה על זה שלו הצבר, הודות לניסיונות חייה העשירים לאין ערוך מניסיונותיו הוא. כבר בעמוד הראשון יש רמז לרגשי נחיתותו לגבי אשתו (שם, עמ' 7). הגיבור מסתכל באשתו כשהיא מגהצת חולצה מצבע צהוב בעיר ("כגון אגס בשל"), "שמראיה העלה [כזו] של חמלה ואשמה כאחת [...] האם הוציאה אותה מתחתית הסונדוק שבו היא שומרת שרידי לבוש שנשארו לה משם והעש לא אכל אותם? מעין רמץ זיכרונות מן השרפה?"⁴⁵ בפרק זמן אחר בסיפור בדה הגיבור מלבו כיוגרפיה דמיונית וכוחת על עצמו כשורד השואה, כיוגרפיה אשר להרצאתה התמסר הוא ביתר עוז ובכושר אלתור גובר, כשהוא מספרה לאיש דובר יידיש, אשר חש לעזרתו בעת התעלפותו.⁴⁶ מגד הביע השקפה דומה ביחס לעליונות המהגרים, פליטי השואה, כבר בראיון משנת 1987 שם סיפר שהוא "זוכר את התקופה שהעולים נאלצו להסתיר את עברם כדי להיראות כמו בנים מן היישוב. הם שינו את שמותיהם מפני שהצברים לעגו להם. היום רואה מגד בעולה שלא נולד בישראל יצור שלם יותר מהצבר ואף עשיר ממנו ברחו".⁴⁷

צבי ארבל בפויגלמן לא התבטל בעיני עצמו מול פליטי השואה באותה מידה מופרזת המאפיינת את גיבור עד הערב. אך יחס ה"משיכה-דחייה" הבולט של ארבל כלפי פויגלמן נובע מרגשי אשמה מפותחים יתר על המידה.⁴⁷ נשאלת השאלה: האם אשמה זו שארבל סבל ממנה היא גם אשמתו של מגד? ענת לויט בראיונה עם מגד הציגה לפניו שאלה זו. מגד הכחיש שהרגש העיקרי שלו כלפי פויגלמן וכלפי מה שפויגלמן מייצג, הוא אשמה; אולם התוודה על כך שהוא משתתף בתחושות האמביוולנטיות של גיבורים שונים ברומן, של אהבה ושנאה ביחד, לא רק כלפי פויגלמן אלא כלפי היהדות בכללותה. מגד עצמו ציין שכל גיבור בפויגלמן (כבשאר יצירותיו) מבטא אספקט של רכ-הצדדיות או האמביוולנטיות שבתוכו.⁴⁸

לא רק הבן המתבולל, ארווינג, התבטא בציניות מרירה כלפי היהדות. אף הנרייטה, אשתו של פויגלמן, אמרה כמשיחה לפי תומה ולאחר שתייה, שהיא כמהה להימלט מהשקפת עולמו הקודרת של בעלה ומחלוקתו הפשטנית את העולם ליהודים הטובים ולגויים הרעים. זמן קצר לפני התפרצותה זאת ביטא פויגלמן את דרך ראותו האפלולית השגורה בצטטו את האמרה ביידיש שאצל היהודים: "אלץ דרייט זיך ארום ברויט און טויט" ["הכול סובב סביב לחם ומוות"] (עמ' 108). ולא עוד: הנרייטה הייתה רוצה להימלט לא רק מאובססית ההישרדות של פויגלמן, אלא גם מפני גודש ה"יידישקייט" בחייה (עמ' 107, 108, 110). בין שאר הבעות האמביוולנטיות ברומן

45. למשל: עד הערב, עמ' 42, 51-52, 81.

46. למשל, עמ' 82, 86, 88, 311. דניאל בן-סימון (לעיל, הערה 25) ומאמרי שזכר לעיל בהערה 43.

47. על האמביוולנטיות של מגד בסוגיית רתיעתו מפני אלימות אנטישמית הצורך בהגנה עצמית, ראו מאמרי ב-Modern Judaism (לעיל, הערה 4), וכן: ענת לויט, "עבורי יידיש מבטאת המשך של שושלת", מעריב, 23.10.1987.

48. ענת לויט, שם.

חשף פריגלמן את חוות דעתו הצינית ביותר (שהיא, קרוב לוודאי, גם דעתו של מגד) ביחס לניצול המסחרי האקדמי שב"תעשיית השואה" (עמ' 214). פריגלמן ובנו חשפו, בלי ספק, גם טפח מביקורתו הידועה של מגד בעניין חוסר הנימוסים והצעקנות שבחברה הישראלית (עמ' 17).⁴⁹

ניתן להסיק, לכל הפחות, שמגד מועד לתיאור גיבורים האוצרים בחובם מאגרי אשמה תוססים. ביצירותיו המוקדמות, כגון מסע לניקרגואה (1962),⁵⁰ על עצים ואבנים (1973),⁵¹ הסיפור החשוב הקשור לשואה "ביקור הגברת הילדה הופר" (1976),⁵² נסכה האשמה על נושאים כמו האנטישמיות, היהודים כקורבנות של אלימות ושאלת ההשלמה וההתפייסות עם האנטישמים ובמיוחד עם נציגי "גרמניה החדשה". בסיפורים ראשונים אחרים "המטמון" (1949), "מותו של מנדל אפרת" (1953) ו"יד ושם" (1955) הקיפה האשמה לא רק מעילה באחריות חומרית ורוחנית בעניין פליטי השואה, כי אם גם רגשי אשמה כלפי הערבים שגרשו מבתיהם ובעניין הנושא העדין של הרכוש הנטוש.⁵³

ד. יידיש מול עברית: מקורות העימות בעולמו של מגד

לאמביוולנטיות של מגד יש השלכות גם בתחום יחסו ליידיש לעומת העברית. סביר הדבר שכתור סופר צעיר התקומם כנגד השקפותיה האנטי-יידישיות והאנטי-דתיות של אמו.⁵⁴ אף-על-פי שנולד בפולין, ועלה ארצה יחד עם הוריו בגיל חמש וחצי, מעולם לא שמע מגד יידיש מפי הוריו, חסידים מושבעים של העברית כבר בפולין. מגד העיד שאם היה אדם פונה אל אמו ביידיש, לא הייתה עונה לו.⁵⁵ הוא למד קצת יידיש מסבו וסבתו, לאחר שעלו ארצה תכף לפני המלחמה, משכניו ומהרוכלים הערביים שברו יידיש.⁵⁵

49. פריגלמן, עמ' 16-17 ועוד. ראו מאמר: "Fiction and Publicistics in the Writing of Aharon Megged", in *Through Those Near to Me: Essays in Honor of Jerome R. Malino*, United Jewish Center, Danbury, Connecticut 1998, pp. 267-284.

50. בתוך: הבריחה, תל-אביב 1962.

51. על עצים ואבנים, תל-אביב 1973.

52. הארץ, 24.9.1976; מעשה מגונה, תל-אביב 1986, עמ' 73-106; וכן בתוך יפה בולוביץ (עורכת), אהרן מגד: מבחר סיפורים, תל-אביב 1989, עמ' 121-152.

53. "המטמון", רוח ימים, תל-אביב 1949, עמ' 240-256; "מותו של מנדל אפרת", למרחב-משא, 2.7.1953, ובתוך: ישראל חברים, תל-אביב 1955, עמ' 26-43; "יד ושם", למרחב-משא, 9.9.1955, ובתוך: ישראל חברים, כנ"ל, עמ' 127-142.

54. מגד סיפר את פרטי הביוגרפיה שלו במספר ראיונות ומאמרים. ראו למשל, הראיון עם אייל מגד (לעיל, הערה 42); וראו במיוחד שרטוטיו המרתקים לדיוקן אמו התמהונית ב"אמי, אבי והלשון העברית", לשינונו לעם, תמוז תשנ"ב, עמ' 151-154.

55. שוש אביגל, צומת השרון, 26.7.1991.

ידידותו של מגד בראשית שנות החמישים עם יוסל ברגנר - לו הקדיש את סיפורו הנודע "יד ושם" - ועם אביו של ברגנר, הסופר היידי מלך ראויטש, גם כן קיבנו אותו לידיש. הוא פגש את יוסל ברגנר בפעם הראשונה בראשית שנות החמישים, כאשר הוא ומשפחת מגד התגוררו שבועות אחדים בצפת. ברגנר ואשתו לא דיברו עברית, ולכן פנה אל מגד ביידיש. זה היה מפגש מרגש. מגד סיפר: "נפלנו איש על צוואר רעהו, והרגשנו כאילו מצאנו את השורש המשותף שלנו. עבודי יידיש מבטאת המשך של שושלת. אני אדם יהודי. יש לי נשמה יהודית. אפשר לומר כי מבחינה רגשית אין בי יסוד כנעני, שפירושו למחוק מההיסטוריה את כל שנות הגולה. אני רואה את עצמי כהמשך, ואני מקבל על עצמי את כל ההיסטוריה של הגולה, על הטוב והרע שבה".⁵⁶ מלך ראויטש, תוך כדי שיחותיו עם מגד, אבחנו בו מה שכינה "שולדגעפיל" ו"רגשי אשמה" כלפי סופר יידיש זקן. ראויטש גם זקף לזכותו הוא שהשפיע על מגד להכיר בחשיבותה של ספרות יידיש.⁵⁷ אולם, לרגישותיו של מגד בנידון קדמה התפתחות מסועפת. במשך שנות הארבעים, כאשר היה חבר בקיבוץ שדות-ים - בה בתקופה שהייתה חנה סנש⁵⁸ חברה בו - כתב על אשמתם של אנשי היישוב על אשר לא נחלצו להצלת הגולה, ואפילו לא ייחדו לזוועות השואה די תשומת הלב בכותרות העיתונים בארץ.⁵⁹ החל ב-1951 כתב מגד על השואה ביחס ליידיש,⁶⁰ והרחיב את הדיבור על תחושת "קייטוע האברים" בלב העם בעקבות חורבנה של התרבות היהודית - בעיקרה היידית - באירופה. מגד הטיף לסופרים העבריים בעניין אחריותם לגאול מהנשייה את אוצרות ספרות יידיש.⁶¹ מלך ראויטש, אשר זכר את נאומו של מגד באסיפת הסופרים העבריים, הבין את דברי המוסר וההטפה של מגד בהקשר של תוכניתו הכוללת יותר להכנסת ממד ההומניזם האירופאי לתוך ההיקף הצר למדי של הספרות הישראלית הצברית.⁶²

56. ראה ראיונותיו של מגד עם ענת לויט (לעיל, הערה 47), ועם יונה הדרי-רמג': "אף פעם לא הייתי אחד מן החברה", ידיעות אחרונות (אין בידי תאריך מדויק).
57. מלך ראויטש, מייץ לעקסיקאן, 1957, עמ' 256-258.
58. מגד הרגיש את עצמו קרוב מאוד לחנה סנש. ראו מחזהו: "הסנה הבעור (לזכר חנה סנש)", אודות, כרך ד, גיליון 23, כג בניסן תשי"ד, עמ' 31, 34, וכן בתוך: אורלוגין, כרך ד, 1955, עמ' 86-94; וראו מחזהו: חנה סנש (הוצג על-ידי "הבימה" ב-1958; פורסם בהוצאת אור-עם, תל-אביב 1989). וראו אהרן מגד, "בסוד גיבורים (עשר שנים למותה של חנה סנש)", משא, גיליון 88, 2.12.1954, עמ' 1, 10.
59. ראו אהרן מגד, "אביב", מבפנים, יולי 1942, עמ' 84, 87, ורשימתו "השליחות", 1954 (על חנה סנש וחוסר המעש ביישוב), בתוך יצחק כפכפי (עורך), שנות מחנות העולים, כרך ב, תל-אביב 1975, עמ' 412-413. בעניין כותרות העיתונים אולי כתב מגד רק יותר מאוחר (ראו ראיונו עם יונה הדרי-רמג', כל העיר, 14.6.1991), אך הוא בוודאי ציין מוקדם מאוד שלא הוקדשה לשואה די תשומת-לב, ושהחיים נמשכו כדרכם. וראו, למשל, "מותו של מנדל אפרת" (לעיל, הערה 53).
60. "אישה ושלושה ילדים", משא, גיליון 5, 11.9.1951, עמ' 1. בראיונותיו אמר מגד שכתב את "יד ושם" ב-1952. במכתב פרטי אליי כתב שבעצם אין הוא זוכר מתי חיבר את הסיפור. "יד ושם" פורסם רק ב-1955. קדם לו הסיפור "מותו של מנדל אפרת" ב-1953. על עניין היידיש כתב במפורש במאמר "נחלה שכוחה", למרחב, 5.8.1955, ושבו, בהקשר הרחב יותר של כינוסן וגאולתן של כל התרבויות העדתיות מרחבי הגולה, ב"תרבותנו הישנה והחדשה", למרחב, 16.9.1955.
61. "קרן המגן של התרבות", למרחב, 16.12.1955. הופיע ביידיש כ"די קולטור צו הילף רעם סארטיידיקונגס-קאמף", פאלק און ציון, גיליון 8, 30.12.1955, עמ' 11-15.
62. ראו לעיל, הערה 50.

חיפושיו של מגד אחר שורשיו בתרבות אירופה והתעניינותו בידיש הגיעו לידי שיא באמצע שנות השישים במאמרו "הרהורים על שתי לשונות".⁶³ במאמר זה, כמו במאמרים ורשימות אחדים שקדמו לו,⁶⁴ ביטא מגד לראשונה רעיונות שלימים ישים בפי גיבורו, משורר היידיש הבדיוני שמואל פריגלמן, ברומן שלו משנת 1987. ראוי לציין שבשנות השמונים הצטלבו אצל מגד שני ניסיונות חזקים שעוררו בו מחדש וביתר עוז את זיקתו והיזקקותו לסוגיית מקומה של היידיש בתודעה הישראלית. מגד קיבל על עצמו את המשימה של כתיבת ספר תיעודי בשם מסע הילדים אל הארץ המובטחת: פרשת ילדי סלבינו.⁶⁵ לצורכי עבודה זו ניהל ראיונות עם אנשים ששרדו את השואה כילדים כדרכים מופלאות ונוראות, ואשר עברו תקופת שהות גורלית במרכז קליטה ושיקום - בעצם בית גדול אחד - תחת חסותם של ארגונים ציוניים ככפר סלבינו שבאיטליה. הניסיון המעצב השני היה הביקור של מגד ובני משפחתו בפולניה במקום הולדתו ובאתרי ההרג הנאצי.⁶⁶

ה. היחס שבין שפה לערכים אנושיים או יהודיים

בכתיבתו הפובליציסטית וכן באמצעות גיבורו הבדיוני פריגלמן הרחיב מגד את הדיבור על המידות של יתר אינטימיות, רכות, אקספרסיביות, עממיות, אנושיות, ארציות או אפילו וולגריות, הגלומות בלשון יידיש לעומת העברית, ואשר היידיש החדירה, כביכול, אל תוך נשמות דובריה. במסותיו ובראיונותיו הוסיף דעות והשערות אשר אינן נחלתו של פריגלמן. מגד קבע שלמרות הישגיו בתור סופר עברי, הרגיש תמיד מעין מחיצה של חוסר טבעיות בכואו להתבטא בדיבור עברי. לדבריו: "העברית אינה מתגלגלת בנקל על לשוני. לעתים אני מהלך עליה ומועד, כמו בגליים יחפות על אבנים חדות, או בין קוצים וברקנים".⁶⁷ עוד הוסיף ואמר, בהשתמשו בכיטוי ידוע בידיש שעניינו טבעיות בדיבור: "אני מדבר אותה והיא אינה 'מתדברת' לי" |'ס'רעד

63. למרחב, 14.9.1966; ובספרו: שולחן הכתיבה, עמ' 130-142; וראו גם "משפחה ומשפחה" (1983), שם, עמ' 143-148. המסה המקורית (מאזניים, מארס-אפריל 1983, עמ' 10-12) שונה מזו שבשולחן הכתיבה, ודומה הן לנוסח בידיש (תוכן הרצאתו של מגד, "א משפחה אוא", שהורצתה כחלק מ"די סימפוזיום וועגן יידיש און דער יידישער ליטעראטור אין בית התפוצות", מהדורת שכפול בארכיון מגד, מכון כץ, אוניברסיטת תל-אביב) והן לתרגום האנגלי: "Mishpacha and Mishpuche", *Jewish Spectator*, 1984, pp. 27-29.
64. ראו לדוגמה: אהרן מגד [חתום מ.מ.] "אות לאות: מלחמה יהודית ותרבות יהודית" (על שלילת היידיש בארץ), משא, גיליון 43, 8.4.1953; "מותו של מנדל אפרת" (על רגשי אשמה הכרוכים בשואה ובבעיה הערבית, לעיל הערה 53, במיוחד עמ' 37); "נחלה שכוחה" (על הספרות היידיית והשלכותיה התרבותיות, לעיל הערה 60); "ציונים", למרחב, 12.8.1955 (המשך לאותו עניין - מגד "חזר בו" במידה מסוימת ומעורר פולמוס נגדו); "יד ושם" (לעיל הערה 53); "תרבותנו הישנה והחדשה" (לעיל הערה 60); "קץ המגן של התרבות" (לעיל הערה 61).
65. אהרן מגד, מסע הילדים אל הארץ המובטחת, תל-אביב 1984.
66. מגד תיאר את הרושם החזק של טיול זה משנת 1985 בראיונו עם ענת לויט (לעיל הערה 47).
67. "הרהורים על שתי לשונות" (לעיל הערה 63). היו גם חולקים על דבריו בעיתונות שלא הזכיר אתם פה.

זיך נישט"ן.⁶⁸ כאסמכתא לדבריו ציין את ההשקפה הדומה של נתן אלתרמן בשירו "השומע עברית".⁶⁹ כמשל חריף עוד יותר השווה מגד את היידיש המדוברת לשיחה הטבעית ובוטחת בין בני זוג הנשואים שנים רבות. הדיבור העברי, לעומת זאת, מעורר בו, לדבריו, אותו מתח של אהבה הגנובה באיסור, כלומר, של אהבה מחוץ לגדר הנישואין.⁷⁰

החברה הישראלית הייתה יכולה להיות שונה, שיער מגד, לו דיברו בה יידיש ולא עברית. הטעם לשינוי זה נעוץ בכך שהיידיש יוצרת אווירה של חמימות, של השתייכות, וגם "הומור של איפכא מסתברא [...] של ערמוניות פיקחית שיש בה קריצת עין [...]".⁷¹ לדבריו, בחברה ישראלית הדוברת יידיש במקום עברית "וְשִׁוְהִיחִסִּים בֵּין הָאֲנָשִׁים הָיוּ מִשְׁתַּנִּים, וְאִינְנִי סָבוּר שֶׁלְטוּבָה דוּוֹקָא, אֲבָל וְדָאִי הָיוּ יוֹתֵר אִינְטִימִים, יוֹתֵר חֲמִים, יוֹתֵר רִגְשָׁנִים, אוֹלֵי עִם הִרְבָּה שְׁמַאֲלֵךְ, וְדָאִי עִם הִרְבָּה וְהַלְגֵּרִיּוֹת".⁷² מגד ציין בגאווה לא פעם שהכתיבה בשפה מסוימת היא "מעשה של סולידריות היסטורית",⁷³ ושעבורו "היידיש מבטאת המשך של שושלת".⁷⁴

גיבור הרומן פויגלמן, המשורר היידי, הפגין עגמת נפש אמתית על כך שקטעים רבים משיריו תורגמו לניבים עבריים אשר לא קלטו את הניואנסים של המקור, ובעיקר לא את עצם הנעימה, ה"מנגינה" של היידיש. כשהוא נרגז ביותר לנוכח כישלונו של המתרגם, צלניקר, אמר המשורר: "אוי, לא טוב, לא טוב... כלומר, הוא אמנם מדייק, מלה כנגד מלה, עד כמה שידיעתי בעברית מגעת, אבל הניגון! הניגון! אני נותן לו תווים של שוברט והוא מנגן לי מאהלר!"⁷⁵ אולם, מורת רוחו כוונה לא רק כנגד המתרגם צלניקר, אלא אף כנגד השפה העברית, מחמת היותה "מיוחסת" ו"אריסטוקרטית" מעצם טיבה. שפה קלאסית, מליצית ואלגנטית זו אינה הולמת, לדעתו, את המקור היידי, הרך והעממי. מסתבר, אם כן, שלא רק המתרגם המסוים לקה בחסר ולא השביע את רצון שמואל פויגלמן. המסקנה המתבקשת היא שהשפה העברית כשלעצמה לעולם לא תהא מסוגלת לקלוט ולהביע את הייחוד שבמקור ביידיש.

כדוגמה לכישלונו של צלניקר בתור מתרגם מביא פויגלמן שיר ערש של משורר יידיש אחר, שיר הפותח במלים: "ליולינקע מיין פייגעלע / ליולינקע מיין קינדר". צלניקר תרגם שורה זו כ"אי-לי לו-לי גוזלי / אי לי בן יקיר". פויגלמן טוען

68. דניאל בן-סימון, "כאש הבורעת בעצמותיו" (לעיל הערה 25). ביידיש אומרים "עס רעד זיך נישט".

69. נתן אלתרמן, עיר היונה, תל-אביב 1963, עמ' 265-266. ראו למשל, ראינו עם שוש אביגל (לעיל הערה 55).

70. "הרהורים על שתי לשונות" (לעיל הערה 63). וראו את הניסוח הבוטא עוד יותר אצל דניאל בן-סימון, "כאש הבורעת בעצמותיו" (לעיל הערה 25).

71. "הרהורים על שתי לשונות", כנ"ל.

72. ראינו עם ענת לויט (לעיל הערה 47).

73. ראו למשל "הרהורים על שתי לשונות" (לעיל הערה 63) וגם "משפחה ומשפוחה" (לעיל הערה 63). גירסה מקורית זו שונה מהגירסה שכונסה (ראו הערה 79).

74. ראו בראיון עם ענת לויט (לעיל הערה 47).

75. פויגלמן, עמ' 159.

ש"פייגעלע" זה משהו רך, רחמני, חמים, לטיף... ר'גזלי' - הרי זו מילה גזלנית ממש! עם הגימ"ל והזי"ן הקשות!" (עמ' 160). כמו כן, מספר ביטויים פשוטים וחינניים בשירי פויגלמן הועתקו לעברית בצורה מסורבלת ומליצית. "דיינר שטילקייט" הפך אצל צלניקר ל"קול רממה דקה" (שם), ניב תנ"כי מובהק, בדיוק כמו שהפך צלניקר בשיר הערש את "מיין קינד" ל"בן-יקיר". "מה זה, בן יקיר?! - אומר פויגלמן ברוגז. הביטויים הפשוטים והעממיים "איר קרעכץ" ו"איר וויי" בשיר של פויגלמן יצאו מכור התרגום כ"מרי אנחתה" ו"יפחתה" - ביטויים מסוגננים ושמיימיים באוזני המשורר היידי המיואש. בהטעמה מיוחדת מחה פויגלמן על כך, שבהעדר נוסח ההקטנה היידי הרך והאינטימי, נזקק צלניקר בתרגומו לתחליף קלוש ובלתי מוצלח ל"מיין געסל און מיין טייכל" - הניב העברי חסר הרגש והאופי "רחובי ונחלי" (עמ' 162).

בנושא זה, כבסוגיות רבות אחרות, הקדים מגד הפובליציסט את גיבוריו הבריוניים, ואף הרחיק לכת מהם בחריפות ניסוחיו. הוא ציין שלשפה העברית אין אותן צורות הקטנה, אפילו לגבי ממלכת הדומם, הנפוצות ביידיש, והסיק מכך מסקנות מרחיקות לכת בתחום היחסים בין אנשים: "אומר רק, כדי להראות עד כמה הלשון משפיעה על אופני התנהגות ויחסים, שהעובדה שאין בעברית נוסחה הקטנה - כמו 'ווערטל', 'לעכעלע', 'גאטעניו' - גורמת למיעוט האינטימיות ביחסים בין אדם לאדם או בין אדם למקום; והעובדה שאין בעברית מילה כמו 'געוואלד!' - גורמת לכך שנשים בארץ לא תתפרצנה בצעקות מעין אלה למראה גנב או ג'וק. ובכלל - בעברית פחות פותחים את הלב, פחות משתפכים, פחות מתאוננים ופחות מקוננים. פשוט אין מלים".⁷⁶

עם זאת, על-פי רוב, פויגלמן ושאר גיבוריו הבריוניים של מגד מעצימים ומקצינים את דעותיו כפובליציסט וכאישיות ציבורית. מגד דיבר, למשל, על התופעה של ניבים עבריים שנכנסו לשפת יידיש וחזרו מכור ההיתוך היידישאי לאחר שעברו 'גלגול נשמה גלותי'.⁷⁷ כדי להדגים את התופעה הלשונית או הסוציולינגוויסטית שברצונו להבליט, נזקק פויגלמן לדוגמה המאלפת של המילה "מעשה". הרי זה פרדוכס שמילה כמו "מעשה" (ביידיש - "מייסע"), שמקורה בעברית, לאחר שעברה את כור היידיש ולבשה את המשמעות של "סיפור קטן", אינה יכולה להיתרגם שוב לעברית. כך פויגלמן: "מעשה" זה 'סיפור' ? ... שים לב: 'מעשה' זו מילה עברית, בעצם! אבל דווקא את המילה העברית הזאת, שהיידיש אימצה לה בחום אל חיקה - אי-אפשר כלל לתרגם לעברית! פרדוכס - לא? אבל זה מה שאני טוען, שהעברית גאה כל-כך, שכאשר אחד מצאצאיה שעזב את הבית חוזר אליה, היא מקבלת אותו בקרירות כאילו הן בן חורג!⁷⁸

כסגנון פחות בוטה הטעים מגד במאמרו "משפחה ומשפחה" (1983) ש"בעצם, כל מילה עברית היורדת ליידיש וחוזרת ממנה - עוברת מין תהליך ריכוך כזה, לאחר שטיפה וחבטה".⁷⁹ אך פויגלמן, בפחי נפש, פנה אל ארבל לאמור: "מה עושים עם העברית שלכם! מין לשון גאוותנית, מיוחסת כל כך... כל מילה לכושה

76. "הרהורים על שתי לשונות" (לעיל הערה 63).

77. שם, שולחן הכתיבה, עמ' 135.

78. פויגלמן, עמ' 160.

79. "משפחה ומשפחה" (לעיל הערה 63).

בגלימת ארגמן וכתר על ראשה... אפשר להשתחוות לה ביראת כבוד, אבל ליפול על צווארה?... לפעמים יש לי חשק לאחוז בראשה של מילה עברית, לכופף אותה קצת ולומר לה: קצת צניעות, מיידעלע, קצת תנמיכי את עצמך לגובה שלנו, אנשים פשוטים... אל תתהלכי לך נטוית-גרון ככה, כמו בת-גביר בשמלת שבת ברחוב העיירה... אתה יודע איך אומרים אצלנו? 'גאט זאל אפהיטן פון גויישער תאוה און פון יידישער גאוה!' (עמ' 160).⁸⁰ מגד המסאי, הקדים, בסגנון מתון יותר, את דברי תוכחתו בדבר ה"הירות" של השפה העברית. ב"משפחה ומשפחה" תיאר את תהליך הגלגול או השינוי של מלים עבריות בתוך היידיש. לדבריו, כאשר נכנסו מלים עבריות כמו "ביטחון" או "הפקר" אל לשון היידיש, "תפסו אותן באוזניים או בעורפן, כופפו את קומתן, ואמרו להן: אצלנו אתן לא תהיינה גאוותניות כל כך! אצלנו אין מיוחסים! אצלנו הכול שווים... חסל סדר אריסטוקרטיה! כי השלטון הוא בידי העם, העם הפשוט!"⁸¹

כבר ב-1966 הרהר מגד בצורה יותר פילוסופית בעובדה שהעברית היא "אריסטוקרטית" מדי. "אם העברית היא כגבירה, היידיש היא... לא, לא כשפחה, אלא כעקרת-בית חרוצה", העושה את כל מלאכות הבית "ותוך כדי כך מפזמת או מזמרת או מפטפטת עם השכנות ומפזרת פנינים של חכמה כלאחר-יד" (עמ' 137). ובאשר לטענה שכבר הסתגלה העברית מזמן לצרכים של חיי היומיום, השיב מגד: "אם כך - הגבירה למדה כבר לעשות את כל מלאכות-הבית? כן, היא עושה כמעט את כולן (אם כי לפעמים 'בשתי ידיים שמאליות'), וגם מתוך רצון טוב - אבל עדיין היא עושה אותן כשהיא לבושה בשמלות-הפאר הישנות שלה שקשה לה מאוד להיפרד מהן..." (עמ' 141). אף בהצביעו על שימושי השפה העברית הגסים ביותר, התעקש מגד להגדיר את העברית כ"אריסטוקרטית". ואלה דבריו: "ואמנם חייבים אנו להודות שאף העברית החדשה מרוברת כבר כשבעים שנה, שהיא כבר מתפלשת בחוצות ומתפטפטת בכתתי-קפה וגם סרסורית היא לדבר עברה - עדיין אריסטוקרטית היא... ומה הן שבעים שנה אחרונות? - חוליה רופפת אחת בשלשלת שכולה זהב מוצק" (עמ' 136).⁸² בתשובתו על ההערות הבוטות של עורך המדור לספרות של מעריב ב-1966, ציין מגד בעוקצנות דקה שעצם טענתו נגד העברית הייתה רק "שהכלה היא יפה מדי"⁸³ (ביידיש: "די כלה איז צו שיין"), כלומר גאוותנית מדי.

פויגלמן סיים את דברי הטחתו כלפי העברית בהתבטאות מהורהרת, וכאילו מתוך השלמה עם המצב והצדקת הדין: "מה עושים, צבי? אינני מכיר שתי לשונות רחוקות כל-כך זו מזו כמו היידיש והעברית! כאילו של שני עמים שונים!" (עמ' 160). אבל אחר-כך, מתוך תחושת קיפוח עמוקה, התפרץ המשורר היידי ברוגזה מיואשת, תוקפנית ופסקנית. חשוב להגדיר קודם את ההקשר האידיאולוגי כדי להבין את העוקץ שבדבריו. מגד רמז לכך מדי פעם (ובעיקר בשנות החמישים), כאמור למעלה,

80. פויגלמן, עמ' 159-160.

81. שולחן הכתיבה, עמ' 146-147.

82. המאמר המקורי הוא: "הרהורים על שתי לשונות" (למרחב, 14.9.1966). כל המובאות בסעיף

הקודם הן לפי: שולחן הכתיבה, עמ' 130-142.

83. ראו: דוד לאור, "משא מגד", מעריב, 23.9.1966 ואהרן מגד, "בעקבות 'משא מגד'", שם, שם.

שהתרבות העברית נכנתה על חורבותיה של תרבות יידיש, ואפילו על חשכונה. בפי פויגלמן הממורמר לבשה התרסה זו חריפות יתירה. העברית דחקה את רגליה של היידיש, נכנתה מחורבנה וירשה אותה, כביכול, מכל הבחינות: בתור הלשון הלאומית והספרותית בעלת המעמד הדומיננטי בחיי העם היהודי, ובתור הכלי המשקף והמעצב את אופיו של עם זה. וכך אומר פויגלמן: "הוי צבי צבי! לפעמים, כשאני חושב איך העברית תפסה את מקום היידיש אצל העם הזה שיצא מאירופה, נרמה לי שלא רק את הדיבור שלו היא שינתה, אלא את כל הטבע שלו! היא גולה ממנו את החום, את הלכביות, את הפשטות העממית! המעבר הזה מלשון ללשון היה כמו ניתוח שעושים היום לשינוי המין..." (עמ' 162).

ו. ההתרסה נגד הגיבור פויגלמן: תוצאה בלתי נמנעת מפאת הצגתו כאנטי-גיבור

פויגלמן זכה להתקבלות נלהבת בין יידישיסטים אחדים בארץ.⁸⁴ אחד מהם, יוסף פרידלנדר, ציין לשבח "דרש" מחוכם של פויגלמן/מגד, שאפשר להסב אותו בעצם גם על הכותרת של ספרו של פויגלמן, "אויסגעבויגענע צווייג" ["ענף כפוף"], (פויגלמן, עמ' 19, 26). שם הספר הוא מעין צירוף פרודי של "העץ הכפוף" בשירו המפורסם של איציק מאנגר, "אויפן וועג שטייט א בוים, שטייט ער איינגעבויגן" [על הדרך עץ עומד / שם עומד כפוף הוא], ושל מדרש רבני ידוע על עם ישראל. פויגלמן אמר על העברית ודובריה שהם "קשים כברוש", בעוד שדוברי יידיש הינם "רכים כאגמון". "את הברוש", אומר פויגלמן "הרוח העזה שוברת, אותנו היא רק מכופפת. אל תתפלא, אפוא, שאתה רואה את דוברי-יידיש מתהלכים כפופים. כפופים - אבל מחזיקים מעמד יותר מכם" (עמ' 19). פרידלנדר כינה את דברי פויגלמן אלה "א געוואלדיקער אני מאמין", ["אני מאמין מדהים"]. בהתלהבותו התמימה קבע, שאם סופר עברי בעל שיעור קומה כמגד השתמש ב"סמלים" יידיים בצורה כזאת, זהו סימן ל"שלום בית", שה'טאטע' לקח את 'המאמע' ו'שלום על ישראל'!⁸⁵

נראה בעליל שהפן האירוני של הרומן לא נקלט על ידי סופר תמים זה: התגובה הייתה נאיבית, אך מן הסתם טיפוסית למספר יידישיסטים. עדות נוספת להתקבלותו החיובית של הספר בקרבם הופגנה בהענקתו של פרס ספרותי למגד מטעם מוסד יידישאי.⁸⁶ אך למורת רוחו של מגד עורר הרומן גם כעס והתנגדות בחוגים אלה, אשר לתמיכתם ייחל. מסתבר כי אותו יחס מורכב של אהבה ודחייה כאחת כלפי

84. ראה יוסף פרידלענדער, "א אידישער שרייבער אין א העברעאישן ראמאן", פארווערטס, 26.2.1988. ראו גם מרדכי חלמיש, "יידישער המשך אין דער נייער העברעאישער ליטעראטור", יידישע וועלט, נובמבר 1987; הכתבה "ליטעראטור-פרייז באקומען אהרן מגד" על זכייתו בפרס מטעם "ישראל פאלקסכונד פאר ליטעראטור", יידישע וועלט, נובמבר 1988; שמעון קאנץ, "אהרן מגד - אהבת יידיש", ביי זיך, מארס 1989.

85. פרידלענדער, שם.

86. "ליטעראטור-פרייז באקומען אהרן מגד" (לעיל הערה 84).

גיבורו פויגלמן - יחס אשר מגד הודה בו - השפיע לרעה על העיצוב והתיאור של השקפותיהם והתנהגותם של צבי ארכל ובמיוחד של אשתו נורה. העובדה שמגד ראה רבים מסופרי יידיש שהכיר, כבעלי "רגש נחיתות ותחושות רדיפה" משתקפת ברומן בדמות דיוקנם של פויגלמן ואחרים מבני החוג הזה בארץ.⁸⁷

מה שסיפר מגד למראיינת, שלדעתו יש אצל סופרי יידיש "סוג מסוים של חנופה מרתיעה, ורצון למצוא חן, ועודף סנטימנטליות שלפעמים מרחיק, ורצון עז להבליט את עצמם"⁸⁸ - כל אלה תכונות מובנות אצל "אנשים שהסביבה אינה מכירה בהם" - בא לידי ביטוי בפויגלמן, ואפיון זה הרגיו יידישיסטים כגון ידידו של מגד, המשורר אברהם סוצקבר. על כך העיד מגד עצמו: "הספר חושף את כל עליבותה של תרבות היידיש כיום. המשורר היידי הגדול, אברהם סוצקובר, כעס עליו אחרי שקרא את הספר. למרות האמפתיה העצומה שלי למצבם, הוא ראה בספר, ובצדק, ראי של עליבות תרבות היידיש. אם לתרבות היידיש ולדוברי היידיש בכלל קשה, מצבם של הסופרים והמשוררים קשה עוד יותר. הלשון היא הכלי שלהם."⁸⁹

מגד התכוון לכתוב על סופרי היידיש בארץ מתוך אהדה, והצר על "שיחס האהבה שוביטא] ברומן כלפי היידיש, לא יוחזר [אליו]".⁹⁰ מגד חש הזדהות עם המצב הטראגי של סופרי יידיש, אשר "הייתה להם לשון שנודדה מארץ לארץ, והיא הלכה לאיבוד". מגד יצר את פויגלמן, כך סיפר, "מפני שהיה בתוכי יחס עמוק, שעדיין לא נתתי לו ביטוי, לעם היהודי ההרוג. הטרגדיה של היידיש קשורה לטרגדיה של השואה. זאת שפה שאיבדה את העם שלה. אני לא מכיר מקרה דומה בהיסטוריה האנושית. האנשים האלה מתהלכים בתוכנו בשכול וביתמות. הם ראויים להערצה, כי הם שומרים על הגחלת הזאת מתוך קידוש השם כמו כת דתית נרדפת, מוכנים למסור את חייהם למענה".⁹¹ התקבלות שלילית זו של פויגלמן אירעה חרף כוונותיו הטובות של מגד. אולי כדי לשכך את מורת רוחם של יידישיסטים אחדים, טרח מגד להסביר: "את הרומן פויגלמן לא כתבתי בגלל יחס ליידיש, כפי שרבים סבורים, אלא הניעה אותו דמותו של פויגלמן עצמו, איש שההיסטוריה דחקה אותו הצידה, כפי שדחקה את היידיש עצמה. גם הוא רוצה להשתייך ואינו מצליח. יש לי אמפתיה עם דמויות כאלה. יש להן כוח ואף-על-פי-כן אינן מצליחות להסתדר עם החברה".⁹²

מכיוון שמגד נמשך כדרכו "להיכנס לעורו" של הטיפוס האנטי-גיבורי ביקש, כצפוי, לצייר דיוקן נאמן של המצב הפתטי של סופר כפויגלמן, אשר קהל קוראיו נשדד ממנו על-ידי השואה. אולם, למרות העובדה שהרגיש מגד תמיד - לאחר הפרסום של פויגלמן כבמקומות אחרים - שנקודת הבראשית של יצירתו היא "הדמות", המשיכו המבקרים לראות את עיקר כוחו ברומן האידיאי. גרשון שקד, למשל, ראה את פויגלמן כרומן הפסיכולוגי הדרמטי המוצלח ביותר של מגד, אך הסיק שאפילו ברומן זה כוחו

87. ראיין עם ענת לויט (לעיל הערה 47).

88. שם.

89. ראו הראיין של יאיר שלג עם מגד, "אולי ההגן שבכולם", נקודה, גיליון 116, דצמבר 1987 ובתוך המרובע הנקרא "החי על המת", המשובץ בגוף המאמר.

90. ראיין עם ענת לויט (לעיל הערה 47).

91. דניאל בן-סימון, "כאש הבורעת בעצמותיו" (לעיל הערה 25).

92. ראינו של מגד עם הרצל ובלפור חקק, אפריין, גיליון 9, אביב 1988.

של מגד אינו בדיוקן הפסיכולוגי הייחודי של גיבוריו, לא בשרטוט "אופייני החד-פעמי של הדמויות", כי אם "ביחס בין הפרסונות החברתיות השונות של גיבוריו [...] לבין מה שמתגלה כשמנסים לקרוע את המסכה מעל פניהן".⁹³ ניתן לחלוק על שקד בנקודה זאת, כי דווקא קווי האפיון הכייניים, הטרדניים והלא-יוצלחים שבדמות זאת מקנים לה מהימנות.

מגד המשיך לעמוד על כך שהערכתו הכוללת את המשורר היידי וחוגו הייתה חיובית ואוהדת. הוא טען ש"בכולנו יש העניין של אהבת היהדות בצד שנאתה", ו"הרי אנחנו בעצמנו נעשים לפעמים אנטישמיים".⁹³ כך, טען, הייתה גם תגובת הקוראים - "תחילה רתיעה ואחר כך אמפטיה". בכל זאת, ושמה מתוך רצון להשקיט את רוחות הנעלבים, "התנצל" מגד בפני גיבורו הבדיוני בדברים רגשניים למדי.⁹⁴

כאיתור הגורמים שהשפיעו על יצירת הפן השלילי של הדמות פויגלמן, אין להמעיס בחשיבות דעותיו האמביוולנטיות של מגד בשאלת הפסיכיות של יהודים קורבנותיה של אלימות.⁹⁵ לא פעם, ובכנות שאין לפקפק בה, העלה מגד על נס את הגבורה של הרוגי השואה שלא עמדו על נפשם אלא הלכו מתוך אומץ לב לקראת מיתתם. אף-על-פי-כן ניכרת ברומן פויגלמן השפעת חינוכו הציוני של מגד, שהחריד בו יחס שלילי אל הפסיכיות מול האלימות האנטי-יהודית. ארבבל מספר על מאורע שיסודו בניסיון חיים ממשי של מגד. בתור נער בן שש-עשרה השתתף הוא בטיול לגליל, שם נאלץ להתחבא בפני המון ערבי מתפרע. תחושת החרפה מתוארת על-ידי ארבבל כש"דמעות חונקות את גרונו, דמעות של בושה ועלכון... כמו ב'פוגרום'".⁹⁷ תחושת ההלם בפני ההכרה שהנה בארץ-ישראל יהודים נדחקים בפתח בפינות של מסעדה כשבחוץ זורקים הערכים אכנים ו"צועקים אַטְבַּח אל-יהוד" - כמוה בדיוק כתחושה שחוה הנער מגד בעלותו אל קבר טרומפלדור בתל-חי ב-1937. הייתה זו תקופת "המאורעות", סיפר מגד, ושרר מתח בין הנוסעים. סמוך לטבריה, סיפר, "ניצבה לה עדת פרחים, ובקרוב האוטובוס אליה, ניתן מטר אכנים. התכופפנו במושבינו. האוטובוס הגיע לתחנה, כל הנוסעים מיהרו לתוך המסעדה הקטנה הסמוכה, אנשים נלחצו אל הקירות, צפופים ושותקים. בו ברגע, חזרתי ברגשותיי שוב לימי פולין. פתאום הציפה אותו תחושה קשה של בושה ואימה. נזכרתי [...] בטעם המר של הקיום היהודי בגלות - שפלש פתאום גם אל ארץ-ישראל".⁹⁷

התחושות של "בושה ואימה" המתוארות בראיון חופפות בדיוק את התיאור הבדיוני בפויגלמן וגם קודם לכן בקטע של הרומן מחברות אביתר (1973).⁹⁸ אין לפקפק בעובדתיות של מאורעות אלה וברושם החזק ביותר שהם השאירו על מגד.

93. ראו גרשון שקד, "החכם על הכסיל", הסיפורת העברית, 1980-1880, כרך ד, ירושלים ותל-אביב 1993, עמ' 303.

94. ראיון עם ענת לויט (לעיל הערה 47).

95. ראו שלום רזנפלד (לעיל הערה 40).

96. ראו מאמרי ב-Modern Judaism (לעיל הערה 4).

97. פויגלמן, עמ' 101-102.

98. ראו ראיונו של מגד עם נורית [?], "הפתח הבושה הקיום היהודי" בתוך: אורים להורים, מארס 1973; ומאמרי שנזכר בהערה 96. והשוו: מחברות אביתר, תל-אביב 1973, עמ' 60.

מאידך גיסא, היסוסיו של מגר בקבלת תזה זו שלי - הסתייגות אשר הביע בהתכתבותנו - עוררו בי ספק שמא דברי ארבל, כדברי ריכטר במחברות אכיתר, היוו רק תגובה אפשרית אחת בהפנמת חוויות יסוד אלה בתודעתם של מגר וגיבוריו הבדיוניים.⁹⁹ לעומת זאת, תמיכה נוספת להשערותנו בדבר התלבטויותיו של מגר בין הקטבים של הערצת הגיבור והערצת האנטי-גיבור, יש להסיק מכך שמגר ייחס לפויגלמן תוכנית ליצור "קרן-מוות" כדי להמיט חורבן על אויבי ישראל.¹⁰⁰ עצם ההמצאה הזאת מהווה השלכה של התודעה הצברית. אך בסופו של דבר, לו נאלצנו להעיד בבית דין, היינו חייבים להודות בספק. דברי ארבל בסיום תיאורו של המאורעות בגליל, "אך זיכרון הבושה ההיא לא נמחה מלבי" - עם כל מהימנותם הריאליסטית היוצאת מגדר הרגיל,¹⁰¹ אינם מהווים כהכרח אספקלריה להשקפותיו של המחבר. בדבר הנושא הכללי יותר של הלבטים והניגודים, העוברים כחות השני ביצירת מגר, הביע המחבר כבר מזמן דעה נחרצת. ואלה בקירוב דבריו בראיון שהופיע בכתב-עת בריטי ב-1963:

If a writer would be a "whole" being and not one who is torn by contradictory emotions; if he would not see himself and others as possessing two faces, often quite different ones - he would not be a writer [...] Literature is nourished by contradictions, inner rifts, some feeling of disharmony in society. To write, to create, is to attempt to connect that which is apart, to overcome the rift.¹⁰¹

בעבר הקרוב יותר סיפר מגר על איש שפגש אותו ברחוב ואמר: "קראתי את פויגלמן, ואני חושב שאתה בעצם כתבת על איזו התפלגות של האישיות שיש בכל אחד מאיתנו, ושאתה בעצם גם פויגלמן וגם צבי ארבל". על שיחה תמה זו אמר מגר בקורת רוח: "חשכתי, אם יש הזדהות כזאת, אז השגתי מה שרצייתי".¹⁰² נחזור עתה לסיום חלק זה אל שאלת המטפוריקה הציפורית, בה פתחנו. אותה גחמה של פויגלמן לצייר דמות של ציפור מעל לאות גימ'ל של שמו עשתה רושם שלילי, כאמור, על נורה, אשת ארבל. היא ראתה בזה סימן של פחיתות שכל, ואפילו ארבל ראה זאת כמעשה תמהוני. כאשר פויגלמן שכח דבר מה בביתם וחזר אליהם דווקא כשחשבו בני הזוג ארבל שנפטרו כבר ממנו, אמרה נורה: "איזו ציפור!" (עמ' 49). למעשה, גורעים כמעט כל היבטי ה"ציפוריות" של פויגלמן מהופעתו החיובית ומבליטים את נבוכותו בחברה הישראלית. אפילו כשנשא נאום מרשים באסיפה קטנה

99. שם.

100. פויגלמן, עמ' 254. השור שם, עמ' 10-11, 18.

101. Yehoshua Gilboa, "A Crisis of Faith: Aharon Megged Talking to Gilboa", *The Jewish Quarterly* (1963?). p. 18. עיינתי בראיון האנגלי בארכיון קרסל בירנסטון, אוקספורד, ואין לי מראה מקום מדויק. גרסה זוהי בחלקה מופיעה בתרגום יידי: יהושע גלבו, "אהרן מגר זוכט אן פרענט", פאלק און ציון, מאי 1963, אך המובאה המצוטטת כאן אינה מופיעה שם. טרם איתרתי מקור עברי, ומשום כך הכאתי את דברי מגר באנגלית.

102. שוש אביגל (לעיל הערה 55).

לרגל הופעת קובץ שיריו המתורגמים - נאום שתוכנו היה ברובו מעניין, כאילו-מטפיזי ונוגע ללב - "אומרים שמולדתו של משורר היא לשונו... על-אחת-כמה-וכמה נכון הדבר לגבי הכותבים יידיש... הרי יידיש לא מחוכרת אל הקרקע, היא למעלה ממנה... נודדת מארץ לארץ... כמו הקדוש ברוך הוא, המכונה 'מקום', כך העולם הוא מקומה..." - אפילו כאן הירדרדו דברי פויגלמן לאותו סגנון "ציפורי" גחמני וחסר-חן: "כל ימי הייתי סנונית פשוטה, בא המתרגם לעברית ועשה אותי דוכיפת עם ציצת נוצה, כמו באגדה על שלמה המלך..."¹⁰³

ניתן לשער שדמות הרוכיפת בעלת הגנדרנות הבוהמית המעושה היא בעצם דימוי הולם לאישיות אפיגונית דוגמת פויגלמן, דימוי השונה כרחוק מזרח ממערב מטוס הזהב של מאנגר וחלום הנעורים המגולם בו. דוגמה "ציפורית" עוד יותר חריפה ופאתטית לתחושת קיפוחו של פויגלמן על ההתייחסות אליו כאל מתחזה, חריג וזר בחברה הישראלית, היא הערתו המובעת לכאורה בהיתול: "א פויגל אן פליגל און אן אָרעמאַן אַ גרלן, שטאַרבן ביידע פאַר הונגער" (ובתרגום: "צפור ללא כנפיים ועני בעל-גאוה שניהם מתים ברעב")¹⁰⁴.

לאמיתו של דבר, אף במקרהו של מאנגר, היוקקותו המופרזת לפולקלור בשירים ובלדות - ציפורים, נחלים, כוכבים, דמויות על-טבעיות ודמויות תנ"כיות בלבוש אירופי - הייתה כבר לזרא בעיני קוראים אחדים,¹⁰⁵ אולם כחיק ובהקשר של התרבות העממית היה היגיון וחוץ במפעלו ואמנותו השרתה את קסמה המיוחד. כשנעקרו המצאות והתחכמויות ספרותיות אלה מצור מחצבתם הטבעי בוורשה של שנות העשרים והשלושים, אפשר לשער שאפילו בידי הגאונים של מאנגר היו נראות דרכי כתיבה יצירתית אלה כמלאכותיות. על אחת כמה וכמה, אצל משורר ממדרגה נמוכה כמו פויגלמן של מגד, יוצרים הדימויים הציפוריים קריקטורה זרה ואפיגונית.

ז. הבדלים בין הרומן לעיבוד המחזאי של פויגלמן

ב-1991 עובד פויגלמן למחזה על-ידי יורם פאלק ובוים בהצגה דו-לשונית מיוחדת במינה על-ידי התיאטרון היידי בישראל.¹⁰⁶ עיון במחזה מגלה טקסט הנאמן למקור והמהווה עיבוד מחוכם ביותר של הרומן, אך המוסיף נופך במיוחד משלו ווריאציות מעניינות ביותר. מחזהו של פאלק הנו עיבוד מקורי ומוצלח, המשמש גם פירוש ואינטרפרטציה מאלפת לרומן. המבקר אמיר אוריין, שפתח את דברי ביקורתו בדברי עידוד ("זאת ההצגה היותר חשובה של התיאטרון היידי בישראל עד עכשיו") לא

103. פויגלמן, עמ' 230.

104. שם, עמ' 162.

105. ראו את המכתב של אהרן צייטלין מסוף שנת 1932 לי. אופאטאשו, בתוך: יחיאל שיינטוך, ברשות הרבים וברשות היחיד: אהרן צייטלין וספרות יידיש, ירושלים 2000, עמ' 189. צייטלין כתב בסארקזם על מאנגר, "ער באלאדעוועט א וועלט", כלומר, הוא כותב בלדות כלי סוף על כל דבר בעולם.

106. יכולתי להשיג רק נוסח עברי של המחזה מהמשרד של התאטרון היידי בישראל, בתל-אביב.

העריך את המחזה בצורה חיובית. אוריין טעה בהערכת מגד, ושמה לא עיין ברומן כלל; הוא פסק ש"הסיפור שייך לאותה תקופה ביצירתו של אהרן מגד, שבה הוא כבר אינו ריאליסטן אלא סימבוליסט כבד". אוריין לא עמד כלל על ההבדלים הבולטים בין הרומן, הריאליסטי בעיקרו, לבין המחזה המעובד וה"מתוקן" לחלוטין.¹⁰⁷ לדברי עיתונאי אחר, "פאלק כתב מחזה בסגנון של קומדיה מקאברית שבה מציאות והזיה, פילוסופיה ושירה, צחוק ודמע, יידיש ועברית, מתערבבים כל הזמן".¹⁰⁸ העיצוב הסוריאליסטי של פויגלמן על הבמה שימש, בלא יודעין, מענה ותיקון לביקורות על תחבולות האפיון הריאליסטיות מדי ברומן. המחזה, הגם ששימר את ההופעה האנטי-גיבורית של דמויות הרומן, החליף באמצעים גרוטסקיים וקרנבליים גלויים את אופני הייצוג שנראו רגשניים ונדרשים למדי בעיני רבים מקוראי הרומן.¹⁰⁹

כמובן, הרומן גם הוא הכיל אלמנטים גרוטסקיים ומחרידים. בתמונה הפותחת צעק מלווה אלמוני בהלווייתו של פויגלמן: "געשטאַרבן? ניין! געהאַרגעט! כי עליך הורגנו כל היום!" - מין מחאה, האשמה, מוטחת לכל ארבע הרוחות של העיר, של הארץ, מעופפת כציפור פצועה באוויר החם של אחר הצהריים...¹¹⁰ מגד לא התרכז בפיתוח תחבולות אלה, העקיפות והבלתי ריאליסטיות יותר. בגישתן של תחבולות אלה אל נושא הזוועה כימינו יותר במרומו מאשר במישרין, זוכות הן למידה גדולה יותר של אמינות והצלחה אמנותית. עדה לכך ההצלחה הניכרת של עיצובו ה"קפקאי" יותר של מגד את הנושא הקשור לשואה ברומן עד הערב (2001).

חידושו של המחזה בהכנסת מקהלה, הנותנת ביטוי מבנית להומור ולזוועה כאחת; בהצגת מלאך המוות בדמות "מוכר הפרחים"; ביצירת ויניטות (vignettes) של תמונות זוועתיות, השאובות מהמחקרים היכשים של ארבל ומהרהוריו הפילוסופיים של פויגלמן - כל אלה מעלים את זכר המחזה גיטו מאת יהושע סובול. המחזאי נטל קטעים של הרהורי פויגלמן מתוך "מחברותיו", כגון: "אנו המצורעים של העולם... העראוס!" ושיבץ אותם במחזה באמצעות המקהלה כדי ליצור אווירה כוללת של אירוניה זוועתית. שינוי מחוכם במיוחד במחזה הוא החלפת הסיסמה המיוחסת להנרייטה, "ההצגה חייבת להימשך" בפזמון "הפורים-שפיל חייב להימשך". פאלק ניצל בפקחותו את המקרה של נשף הפורים ברומן, שבעטיו חלה מריבה חמורה בין צבי ונורה, כדי להכניס את הפזמון החוזר.¹¹¹ הוא השתמש בפזמון זה, "הפורים-שפיל" חייב להימשך", בתור הערה מאקברית חזרת עד אבסורד כמו העובדה שהנאצים ששו

107. אמיר אוריין, "הגיסיון לחבר עבר והווה נגמר באסון", העיר, 13.9.1991. מודעות וביקורות נוספות אלה הופיעו: "איש הציפורים של היידיש", הארץ, 3.9.1991 (סקירה ספקנית שהופיעה לפני ההצגה); "התאטרון היידי עולה כיתה", דבר, 8.10.1991 (בעיקרה ביקורת חיובית).

108. מתוך הקדמת העורך לראיון של אייל מגד עם אביו (לעיל הערה 42). בריוק אותו הניסוח הופיע אצל אביבה ולצמן "שתי שפות, היסטוריה משותפת" (קטע עיתון בלי זיהור של שם כתב-העת או התאריך), שהופיע ערב הצגת המחזה. סביר שהניסוח שימש פרסומת כללית בעיתונות.

109. פויגלמן, עמ' 7-8.

110. יוסף בן-אללה, "על הבגידה הגדולה", עתון 77, נובמבר-דצמבר 1987, עמ' 11 וראו גם התגובה הדומה במקצת של חיים נגיד, "לפנים אחורה", מעריב, 20.11.1987, התוהה מדוע אין הרומן של מגד בשנות השמונים יכול להיות מרשים מבחינה מודרניסטית כרומן כרליך אלכסנדרפלאץ של דבלין בשנות העשרים.

111. פויגלמן, עמ' 77-79.

לחסל את הפועלים היהודים שלהם במקום לנצלם למען מפעלי המלחמה. האסון הפרטי של פויגלמן, אם כן, הופך להיות רק פן אחד וסמל של הבדיחה המחרידה המהווה את הקיום היהודי. מול תפאורה פרודית זו, בה נתפסים המעלות והמורדות והגלגלים של ההיסטוריה היהודית כ"פורים-שפיל", אין פויגלמן נראה כה פאתטי. פאלק העביר היטב את כוונותיו של מגד והגדיל עליהן. מגד בלי ספק הציג חלק הגון של פויגלמן באור אירוני, כדרכו האמנותית מכבר. בשביל מבקר אחד, לפחות, הייתה האירוניה לא ברורה כל צורכה, והרצינות המדהימה של מוסר-ההשכל של מגד עשתה עליו רושם של נדושות.¹¹² אמנם, המבקרים שקראו את הרומן בצורה יותר מדי רצינית, והתעלמו מהיבטיו הפרודיים והאירוניים - כגון יוסף אורן, אשר הצהיר על הרומן שהוא מבשר את חזרת "הצבר אל הזהות היהודית"¹¹³ - מחטיאים את המטרה ומייחסים למגד התלהבות חוגגת ניצחון שאיננה קיימת אצלו בכלל. באופן הרבה יותר מוצלח, וגם יותר נאמן להשקפתו של מגד, המחזאי פאלק הציג שלושה מתרגמים כשהם מדקלמים פה אחד: "ביטוי עז לרוח ישראל-סבא וישראל-צבר".¹¹⁴ האירוניה שבמשחק מלים מצלצל מדיי זה כהירה כשמש, ובכל זאת לא נמנעו קוראים אחדים מלהעלים עין ממנה. המחזאי הבליט את האירוניה על-ידי שינויים דקים וטובי טעם. עצם השימוש של מגד בקלישאות, הצווחות "דרוש את האירוניה שבנו", מעידות כמאה עדים על-כך שאהרן מגד של שנות השמונים איננו האופטימיסט התמים של שנת 1955 בעניין כינוס ניצוצות התרבות היהודית מארבע כנפות הגולה. הוא הרבה יותר ציניקן מפוכח מאשר מבינים מבקריו, אך על אף זאת לא נמנע מלהשמיע מדי פעם הצהרות של אמונה ושל כורח ההיגיון והשכל הישר.

מחזהו של פאלק מכיל בתוכו, כאמור, עוד יותר סרקזם ואירוניה, אך אין הוא גורע ממטרותו הכוללת של הסופר. אנו רואים את פויגלמן בפוחה קרניבלית-ליצנית כאשר ארבל, בדיוק כמו ברומן, חולם עליו חלום, בו הוא חובש מצנפת של ליצן. אולם במחזה מובלטת פוחה קומית זו הרבה יותר מפאת זאת שהחלומות וההרהורים מבוימים ומוצגים על הבמה. פאלק נתן לפויגלמן לשחק ולהציג ברבים את רגשי התסכול שלו במקום להרחיק את הערותיו המרירות של פויגלמן אל ירכתי יומניו הגנוזים, הנקראים רק לאחר מותו ובסוף הרומן. למשל, פאלק ביים את תרעומתו של פויגלמן על אשתו הנרייטה בסצינה הזייתית בבית החולים; פאלק לא השאיר דברי טינה אלה טמונים ביומנו של פויגלמן, כמו ברומן. כמו כן, ברומן כאשר איש לא בא למסיבה לכבוד הופעת שיריו המתורגמים של פויגלמן, החליטו ארבל והמשורר היידי לבקר בבית הקפה "כסית". במחזה לובשת כל הסצינה ב"כסית" אווירה של קברט, אולי אף של קברט גרמני, הרוחש ארוטיות ואימה. ההערה של פויגלמן השתוי: "תאמר להם שאני הלפיד הבוער של השירה היהודית; תאמר להם שאם לא ישתו אתי, אעלה את ביתם באש" - להערה זו הוקנתה מרכזיות הרת אסון מעל ומעבר לזו

112. ראו לעיל הערה 110.

113. יוסף אורן, "הצבר חוזר אל הזהות היהודית", ידיעות אחרונות, 23.10.1987.

114. ברומן (עמ' 140) אין ההערות נאמרות על-ידי שלושת המתורגמים. הם בעצם מוסכים אל משורר אחד, ולא אל פויגלמן. אולם, השינויים האלה במחזה (עמ' 34) הם אפקטיביים ביותר.

שברומן. אווירת השירה בגילופין מעטה גלימת איוס ופחד על המתרחש, והקורא/ הצופה מדמה לעצמו שאמנם צפרייה סכנת אוכדן רוחני לתרבות העברית המתעלמת ממורשתה היידיית.¹¹⁵

לקראת סיום המחזה מתעצמים התכסיסים המקבירים. לאחר מותה של נורה פונה ארכל אל מוכר הפרחים, "מלאך המוות", לאמור: "אני שכל שנתיי התבוננתי אל פרטי פרטיהם של מאורעות, האם שמעתי את קול ציפור נפשה של נורה?" רוח הרפאים של פויגלמן מופיעה, ומזמינה את ארכל להשתתף בהלווייתו של פויגלמן, ועל-ידי כך חוזר מעגל האירועים במחזה לראשיתו. הדבר שונה לגמרי מאשר ברומן, בו אין רוחות מתים, והנפתח קצרות בתמונת ההלוויה של פויגלמן.¹¹⁶ בעמוד ארכל ליד הקבר, ניגש אליו משורר יידיש אחר ומושיט אליו ספר שיריו. מעשה זה גורם לארכל לחשוב שוב על ראשית הסיוט הארוך - הקשר עם פויגלמן אשר הרס את חייו. מה שהיה רק הרהור מריר וגיחוך קליל ברומן נהיה לגל מתגבר של צחוק מקברי בהמצאה המרצלחת של המחזאי. העלילה מסתיימת בציטוט השייקספירי, שיש לו רק חשיבות שולית ברומן: "זהו סיפור מסופר בפי שוטה, מלא שאון וזעם, ללא לקח".¹¹⁷ השוואה זו בין הרומן למחזה מבליטה את האירוניה החריפה והמצב הגרוטסקי של היידיש בישראל בשנות השמונים, שנרמזו אך לא הובלטו (ואולי בכוונה) בגוף הרומן. נוסף על כך, כפי שניסינו להראות, עצם הניסיון של מגד להשתיל סימנים תרבותיים, המפותחים להפליא אצל מאנגר, לתוך קונטקסט תרבותי זר ומנוכר לגמרי ממקורו, העלה פרות גרוטסקיים: בגידה, התמוטטות נישואים, התאבדות, מתח הרסני בין ארכל לבנו, וגם לא מעט ביקורת חריפה יתר על המידה מטעם ממסד הספרות הישראלי.

115. השוואה פויגלמן, עמ' 165-169.

116. שם, עמ' 7-12.

117. שם, עמ' 17.